

Ж.А.Рустемова, М.К.Медеубаева

Казахские поэты-писатели начала XX века и традиции Абая, Ибрая

В статье рассматриваются особенности отражения традиций, заложенных Абаем, Ибраем в казахской детской поэзии начала XX в. Автор также обращает внимание на проблемы тематического, идейного, композиционного сходства в произведениях поэтов-просветителей.

Zh.A.Rustemova, M.K.Medeubayeva

Kazakh poets and writers of the early twentieth century, and tradition, Abay Ibrai

The article devotes the especialities of Showing of Abay, Ibyray's traditions in Kazakh children literature for beginning of XX century. So, author have been giving his opinion to problems of thematic, ideas, harmony, structuring and Same in verses of poets-democrats.

ӘОЖ 894.342

М.Х.Хамзин, Н.Б.Ақжүнісова

«Болашақ» Қараганды университеті

С.Сматаевтың «елім-ай» романындағы тарихи тұлғалардың сомдалуы

Мақалада Софы Сматаевтың «Елім-ай» тарихи роман-трилогиясындағы образдар жүйесін берудегі көркемдік тәсіл мәселесі қарастырылды. Авторлар аталмыш шығармадағы кейіпкерлердің нақты, ұлттық, халықтық мінездерін айқындап көрсетті.

Кілтті сөздер: тарихи дәйектілік, саяси жағдай, әлеуметтік мәселелер, ұлттық әдет-ғұрып, халықтық мінез-құлқы, әпербақан саясатшылар, тарихи шындық, көркемдік шындық, образ шынайылығы, суреткерлік шеберлік.

«Елім-ай» романы 1972 жылы «Жұлдыз» журналында жарық көрді. Романды жазғандағы жазушының алға ұстанған мақсаты тарихи дәйектілік, саяси жағдай, әлеуметтік мәселелерді көрсетудегі дәлдік, ұлттық әдет-ғұрып пен халықтық характерлердің өзіндік ерекшеліктерін нақты беру болғаны айқын. Бұл жолда жазушы көп қиыншылықтарға кездесті де. Бізде жазба тарих өте аз, тіпті жоқтың қасы. Мемлекеттік мұрағатымызда тарихи деректер тек XIX ғасырдан бергі уақытты қамтиды. Жазушының ауыз әдебиетінің материалдарына арқа сүйеуге тура келген. Бірақ фольклорды сол қалпында пайдаланбай, суреткерлік електен өткізіп барып, жаңаша сипатпен енгізуге, кіріктіруге тырысқан. Сөзім дәлелді болуы үшін жазушының мына бір-екі ауыз сөзін келтіре кетейін: «Көне даланың қай жеріне бармаңыз, көне мұралар көптеп кездеседі. Ол — батырыңның атын иемденген тауың мен қырың, көлің мен төбең. Ол — халқыңның армандары тоғысқан, ерлікке, бірлікке шақырған атойы мен ұранының символына айналған көне Қаратау, көп таңбалы Ұлытау, ортақтастырған Ордабасы... Бұл аз болса, әдебиет көмекке келеді» [1].

Жазушының мына бір сөзіне мән бере үңіліп көрейік: «...Әрине, әр түрлі жазбаларда кей жағдайларда сандаған көзқарастарға байланысты әр алуан пікір айтылып, қайшы тұжырымдар да кездесті. Бірақ соның көбіне маркстік-лениндік тұрғыдан қарап, коммунистік позициядан саралау керек болды».

Романның алғашқы нұсқасы басылып шыққан тұс «кемелденген социализмнің» дәуірлеп, әміршіл партия саясатының интернационалдық көпірме теорияларды бетке ұстап, саны аз халықтарды орыстандыру саясатының ақырындап жүзеге асып жатқан кезі еді. Әпербақан саясатшылар мен қолдарында шетсіз-шексіз билігі бар бюрократтар үшін халықтың революциядан бұрынғы тарихы, сонау «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» оқиғасы, сол жылдардағы халықтың шынайы ұлдары — хандары мен билері, батырлары мен жырауларының өмір тарихы ертегідей әсер етпей, көп толғандырған жоқ.

Сондықтан да болар, тарихтың өткенін қазбалап, ешқандай бұрмалаусыз, шындықты шындай айтқысы келген адамдарға жасанды қиындықтар туғызып, көз алартып, «түбінде осыдан бір шикілік шығып, партия саясатына қиыспай кете ме?» деген күдікпен қолдан келген қарсылықтарын жасап бақты. Бұған дәлел — алғашқы журналдың нұсқасы 1972 жылы басылып шыққан «Елім-ай» романының көптеген қиыншылықтармен, қысқартылып, араға алты жыл салып барып жеке кітап болып шығуы.

Отызға да жетпеген жас жазушы перзенттік парызды перзенттік жүрегімен қабылдап, мойнына ауыр жүк көтеріп, ғасырлар қойнауында қалған, қағаз бетіне түспеген шашыранды тарихымызды тірілтуді мақсат тұтқаны қандай бағалауға да сияды.

Бірақ жас жазушыны: «Тарихымызды тірілтті. Өткенімізді өшіртпей, бүгiнiмiзге жеткізді. Халқымыздың ең бір ауыр кезеңі — «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» қасіретін көз алдымызға жайып сап, елдік пен бірлікті, еркіндік пен тәуелсіздікті жанынан артық қорғаған жұртымыздың ерлігін жырлады. Қасиетті ән «Елім-айды» өзгеше жаңғыртты. Ұлттық мүддеміздің ұлылығын, халықтық арманымыздың асқақтығын ардақтады. Азаттықты көкसेген ата-бабаларымыздың зар-тілегін жеткізді», — деп құп алып, тұсауын кесіп, жол ашудың орнына сол кездегі қысандау тірлікті әміршіл қолдаушылар кітапты бірнеше жыл шығартпай, «қамап» қойды.

Жерін, ата-баба мекенін басып алып, халық қанын судай ағызған қауіпті де күшті жаумен алысып, жастығын ала кету немесе есірген жауды естен тандыра соққы беріп, өз азаматтығын сақтап қалу. Міне, тап осы қиын-қыстау кезеңде халықтың нағыз ұлдары бас көтеріп, еңсесі түскен халықты елдікке шақырып, халықтың жүрегіне намыс отын тұтатты. Халық арасына, тауы мен даласына, сайы мен саласына қасіретті де киелі ән «Елім-ай» тарап кетті. Бұл ән әрбір қазақтың жігерін жанып, кеуделеріне кек отын тұтатты, халықты «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаруға» үндеді.

*Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айрылған жаман екен,
Екі көзден мөлдіреп жас келеді.*

Көне дәуірдің қасіретін жыр қылып шерткен бұл ән, ән-аманат ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа қайғылы заманның көнекөз, жалғыз куәсіндей болып ұмытылмай, адаспай, халық жүрегінде мәңгіге қалды.

Тарихи деректер мен ауыз әдебиетінің бай қазынасына сүйеніп жазылған «Елім-ай» романы екі кітаптан тұрады. 1-ші кітапта автор қазақ елінің «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» кезіндегі тұрмыс-күйін, қоғамдық жағдайын, салт-санасын көрсете отырып, атамекенді жат жерлік басқыншылардан қорғап қалудағы ел ерлігін оқырман алдына көлденең тартады.

Романдағы мына эпизодқа назар аударайық: «Үлкентөре мен Кішітөренің сонау қозыкөштен шатқаяқтана басталып, сынар езулене бақаса жарыса жетіп, қысылтаяң кезде текетірес сүзісе қалары бар... Осы жерден жыландай жылжып жалғыз аяқ сүрлеу өтеді. Өтеді де, үлкен төренің тіп-тік найзадай шаншылған шығыс жағындағы іргесінен шымырлап қайнап шығатын бастау бұлақтың оң жағасын құлдилап желіп кетеді... Дәл осы ақ бұлақтың арнасының тым кеңейіп, жайылып ағатын тұсын бүйірлеп Жомарт батыр ауылы отыр». Жомарттың өзі туралы жазушы: «Бұл қария — найманның Садырының атақты батыры, тоғыз көкжал бөрісі бар, тоғыз көк берен ұлы бар — Жомарт ақсақал», — деп жазады.

Бейбіт, бейқам отырған ауыл жоңғар шапқыншылығы үстінде жоғалып кетеді. Жауға қарсы ұрыста Жомарт батырдың өзі де, тоғыз ұлы да түгел қаза табады. Бүтін бір ауылдан жаңадан туған жас сәби мен оның шешесі Баршагүл ғана аман қалады. Жоңғар шапқыншылығының бар ауыртпалығы, жауыздық сипатының басты бір түрі «Елім-ай» романында Жомарт батыр ауылының осындай трагедиялы тағдырының көрінісі арқылы ашылады.

Жазушы осы шағын деректерге сүйене отырып, бір үйлі жанның тарихына байланыстырып, XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ даласындағы өмір-тірлігінің көріністерін дәл беруге күш салады.

Жазушы оқушысының көз алдына кең көлемді полотно жасап, әдемі суреттер салады.

«Елең-алаң» атты бөлімде жалпы көріністен ұшы-қиырына көз жетпейтін кең даланың сағымданып жатқан көкжиегін көреміз. Дала сұлық. Меңіреу жатқан табиғат тілсіз. Тып-тыныш жатқан сол алқапты қазір-ақ қара жердің шаң-тозаңын аспанға көтеріп, топырағын бұрқырата жекпе-жекке шығатын екі батырдың дене-бітімі мен тұлғалары оқушының көз алдына шебердің қолынан шыққан, майлы бояумен жазылған суреттей баяу жылжып келе береді [2]. Көп ұзамай-ақ жазушының суреткерлік құдіретінің арқасында бір ірі сайысты көзбен көргендей тамашалаймыз. Үйме-жүйме бо-

лып шоғырланған қазақтар тобынан жирен айғырын ор текеше орғытып, бес қаруы түгел бойында, нар тұлғалы Жомарт батыр шығады. Жазушы қазақ батырларының ерен ерлігі мен төзімділігін, жау бетінен ығыспайтын ержүрек қайсарлығымен бірге, зор адамгершілік қасиеттерін де, халқының қамын жеген азаматтарын да дәйекті түрде жеткізуге тырысып отырады. Мұндай қасиеттерді шығарманың тұла бойынан байқауға болады.

Мәселен, жоңғарлар тобындағы қырғыз батыры Қорабайдың сол сайыста сағы сынып, тауы шағылып, жеңілген соң, ат үстінде әлі кетіп, қол-аяғы байланып қолға түседі. Манағы ірі соғыста басқа емес өзі ұрып құлатқан қандыбалақ қарсыласына, ата жауына енді адамгершілік тұрғыдан келіп, қол-аяғын шештіріп, аузына су тамызып, жарық өмірдің үмітін жағып, жанын сақтап қалуы, әрине, үлкен азаматтық қасиеттердің бірі екені сөзсіз [3]. Дегенмен, дәл осы арада оқиғаның осылай етек алғанына автормен келіспеуге де болады. «Жауды аяған жаралы» демекші, бұл жерде Жомарт батырдың зор адамгершілік қасиеті ашыла түскенмен, қабылдаған шұғыл шешімі оқушыны таңдандырмай қоймайды. Туған халқының қарғысына ұшыраған қатерлі жаумен ауыз жаласқан, сандаған ауылды, мал-жанды бірге шабысқан қандыбалақ Қорабайдың «Аға!» деген бір ғана сөзін ести сала, жалпақ шешейлік танытып, мүсіркеуі шынындығында да ойды онға, ақылды алтыға бөледі.

– Апырай, аға, ондырмай ұрдыңыз-ау!

Жомарт қалт тоқтады.

– Кім едің? Не дедің? Аға деймісің?

– Қорабай деген қырғыз ініізбін, — деп, жігіт қайта қайыруға тілі келмей, опырылып құлап бара жатты».

Сөз жоқ, Қорабай сияқты ірі де қайшылықты тұлға авторға жоңғар тарихынан суыртпақтап сыр тарту үшін керек образ. Автор осы образ арқылы көптеген шегіністер жасап, Жоңғар мемлекетінің тарихын көз алдымызға жайып салады. Сөйтсе де, жоңғар тарихына дейін Қорабайдың күрделі образын басқа, төте жолмен әкеліп, оқушы нанарлықтай сәтті сюжетпен ашқанда, жігіттің ұшы күрмелмейтін сияқты. Қорабайдың сәтте өзгеріп, кінәсін мойнына алуы оны лезде тұрақсыз адамға айналдырып, еріксіз мүсіркетеді.

Әрине, мінсіз шығарма болмас та. Бірақ өнер деген ұғым, ең алдымен, сол өнердің негізгі, басты нышаны-құрамы боларлық элементтері — тіл, мұрат, сюжет болса, осы үшеуін де мейлінше шебер үйлесіп, көркемдік, эстетикалық талғамнан табылуын тілейді.

Шындығында да тарихи шындыққа негізделмесе, көркемдік шындық туралы сөз қозғаудың өзі — әбестік. Қанша жерден бұлталалқа салғанмен бәріне бірдей төрелік айту — уақыт еншісінде [4].

Шығарманы оқи отыра жерінің, халқының кегін қуған әр елдің батырлар бейнелерін де кездестіреміз, мәселен: Жомарт, Қуат, Бөгенбай, Жоламан, Бөрте, тағы басқалар.

Өзінің іс-әрекетімен халқының сүйіктісіне айналған Жомарт батыр:

– Шуна-Добо, сен кендік дегенді мен кемдік дейтін қазақпын. Сауға сұрап жан олжалағанша, азабынан артық мазағымды арқалағанша, қара жерге қарқ болсамшы. Өрлік пен ерлік бірде ме еді? Қалың елде емес пе еді. Ендеше, сенің көкірегіңді басар күн де туар. Сол күннің, сол ақ тілек, ақ жолдың ақсарбасы мен болайын, шық жекпе-жекке!» — дейді. Бұдан біз халқының мүддесі үшін басын қатерге тіге алатын адал азамат екенін байқаймыз. Сондықтан да оған елі мол сенім артады. Мәселен, Сұртай батыр көзін жұмар алдында өзінің баласы Жоламанды Жомарт батырға аманат етеді: «Көрмесем де, естімесем де іштей күткен інім болдың. Артымдағы жалғызымның көзін басқаларға телміртпей, сен соны алып кет. Соңғы аманатым болсын. Жылатпассын», — деп, соңғы өтінішін айтады.

Қазақ халқын ата-бабасының қонысынан сыртқы жаулар ығыстырды. Халқын босқын етті. Шығысы мен күнгейі тіпті шолтыып қалды. Хандардың алауыздығы сыртқы жаулардың басынуына мүмкіншілік тудырғандай.

Ел бірлігін сақтауға тырысқан қазақ билерін, батырларын халқының мүшкіл халі мұнайтады. Шығармада автор Қазыбек, Әйтеке сияқты бас көтерер азаматтары арқылы оқушыны елдегі үлкен әлеуметтік, тұрмыстық мәселелерден хабардар етеді. «Қазыбек би еліне оралып бара жатып үлкен көшке кездеседі де, жөн сұрайды. Көшбасы Алдыңғар қария қабақ шытып: Не болды, қалай болды деріңіз бар ма, Қазеке? Баспанасыз, қаусап құрып келеміз. Анау көш — бірі ауру, бірі — сырқау, бірі — мүгедек, өңшең кем-кетік. «Ел іші — алтын бесік» деп, ойға-қырға шұбап, сол алтын бесік ел ішін таба алмай жүрміз-ау. Не жер, не қоныс, не күн-көріс жоқ. Мал талауда, жан тонауда кетті. Сот іздеп сайғақ та сандалады. Сая тауып, паналайды. Ал бізде ондай да үміт жоқ... Әбілқайыр сұлтанның жігіттері қыл құйрықтарымызды айдап әкетті. Дүниеден өзгеден емес, өзіңнен көрген қорлық жаныңа

батады екен...». Қазыбек бидің жол бойы көріп келе жатқаны ылғи бір мұңлы, жаралы, жылаулы жұрты. Қазақ халқының қояндай қашқақтаған түрі де, күйі де осы.

Жазушы шығарманың өн бойында «Елім-ай» деп зарлаған халқының үніне ықылым заманнан қазақтың қайғысы мен қуанышын тербеген көне аспабы — домбыраның күңіренген күйін үндестіріп отырады. Туған елінің ошағы ойрандалып, шаңырағы ортасына түсіп жатсада, шет жерге айдалып кеткен қазақтардың кең даласына деген ыстық махаббаты бір сәт те суыған емес.

Суреткер өзінің көзқарасын төтелей айтып салмай, оқиғалар мен характерлерді ауанына жіберіп, еркін сөйлеткен. Осындай қысқаша тұжырымдар мен үкімдердің тасасында талай өмір, қайшылық арпалыстары жатқанын танымыз.

Елдің батырынан бастап, қазан-ошақтың қасындағы әйеліне дейін халқының басына түскен қасіретке налиды, мұнаяды.

Қаламгер қолданған әрбір көркемдік тәсілдің негізінде жасалған характер шындыққа жанасымды, нанымды шыққан. Ал образ шынайылығы шығарманың негізгі өлшемі болса керек. Әрине, романның көркемдігін жекелеген компоненттерден ғана іздеу дұрыс емес. Олар шығармадан оқшау тұрған дүниелер болса, туындының көркемдік мәні ортаяды. Сондықтан да көркемдік қасиеттерді, ерекшеліктерді сол компоненттердің үйлесімінен, бірлігінен іздеген абзал. Сонда ғана көркем шығарма біртұтас эстетикалық құнды дүниеге айналады. Суреткерлік шеберлік те осы тұста көрінеді.

Суреткердің әдеби бетін айқындайтын нәрсе — дара стилі. Осы жолдағы ізденістері оның характер жасау тәсілдерінен көрінеді. Кейіпкер жанының қайшылықтарын ашуымен өлшенеді.

«Адамның қасиетін алуға ұмтылып отырған жазушы қашанда өз кейіпкерінің мінез бейнесіне кіріп алып, оның жан түкпіріндегі ең аяулы дірілін басып, қуанышы мен арманын, өз-өзімен, не жан-жақынымен сырласуы — бәрі-бәрісін суреттеуге тырысады», — дейді Ш.Елеукезов [5].

Жазушының сомдаған образдары сан алуан: хан, батыр, би, ақын, әнші, ана, ару т.б. Олардың бәрі де әрқилы оқиғалар аясында көрініп отырады. Солардың ішінде адалы да, арамы да, қасиетгісі де, тоғышары да бар. Жазушы олардың характерлерін ашуда әрқайсысының жан дүниесіне үңіліп, ішкі сырын, табиғатын, болмысын саралауға тырысқан.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Бердібаев Р.* Заман және роман. — Алматы, 1979.
- 2 *Бердібаев Р.* Қазақ тарихи романы. — Алматы, 1979.
- 3 *Сматаев С.* Елім-ай. — Алматы, 1978. — 1-кіт.
- 4 *Сматаев С.* Елім-ай. — Алматы, 1980. — 2-кіт.
- 5 *Жақсыбаев А.* Бүгінгі роман бағдары // Жұлдыз. — 1982. — № 16.

М.Х.Хамзин, Н.Б.Акжунусова

Передача системы образов в историческом романе С.Сматаева «Елім-ай»

В статье рассматривается проблема художественного приема в передаче системы образов в историческом романе-трилогии Софы Сматаева «Елім-ай». Автором выделены конкретные, национальные, народные характеры героев данного произведения.

M.Kh.Khamzin, N.B.Akzhunusova

Transfer of images in the historical novel S.Smataeva «Elim-ai»

The article devotes problem of artistic method of pass kinds in Sofy Smataev historic roman-trilogy «Elim-ai». The author showed real, national, folklore characters of heroes of this work.